

СЕМІОТИЧНА ПРИРОДА СЛОВОТВОРЧИХ МОДЕЛЕЙ ЛЕКСЕМ У СКЛАДІ ЗАГОЛОВКА УКРАЇНСЬКОГО ТА АНГЛОМОВНОГО ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ

Тетяна КІБАЛЬНИКОВА (Кіровоград, Україна)

У статті розглянуто проблема семіотичної природи словотворчих моделей лексем у складі заголовка, з'ясовано роль словотворчих формантів у розкритті імплікації художнього цілого.

Ключові слова: семіотична природа, заголовок, знак, словотворчий формант, іконічність, конотація.

The article considers the problem of semiotic nature of word-building models constituting the title; it elucidates the role of word-building formants in revealing the implication of the poetic whole.

Key words: semiotic nature, title, sign, word-building formant, iconicity, connotation.

Важливість семіотики для гуманітарних наук відзначалася ще Ч.В. Моррісом, котрий передусім зосереджує увагу на ліричній поезії [10: 88]. Актуальною в сучасній лінгвістиці вважається й концепція конотативної семіотики про дві знакові системи, започаткована Л. Єльмслевом і в подальшому розроблена Р. Бартом [2]. Проблеми тексту і його складових, як естетичних знаків вторинної моделюючої системи, давно привертають увагу дослідників (І.О. Чернов [14], Л.Ф. Грицюк [4], О.М. Траченко [13], та ін.). Проте семіотична природа словотворчих моделей лексем у складі заголовка як першого знака тексту ще й досі залишається не вивченою, що й обумовлює **актуальність** нашого дослідження.

Мета цієї статті полягає у виявленні експресивно-конотативного потенціалу словотворчих формантів у лексемному складі заголовків української та англomовної поезії. Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**: визначити види словотворчих формантів у лексемному складі заголовків, де розкривається експресивно-конотативний потенціал, з'ясувати їхню роль у розкритті імплікації художнього цілого.

Об'єктом дослідження є словотворчі форманти у лексемному складі заголовків українських та англomовних поетичних творів ХХ – ХХІ століття, **предметом** – іконічний, експресивно-конотативний потенціал аналізованих словотворчих формантів.

Двобічна сутність заголовних лексем з різноманітними словотворчими моделями дозволяє виділити в плані змісту знака денотативний, сигніфікативний і конотативний аспекти, останній з яких охоплює найтонші відтінки значень. У плані вираження нас цікавить морфемний склад мовного знака, який характеризується певною інформативністю. Як зазначає О.С. Кубрякова, морфема – “одиниця знакова, яка має відношення до передачі різних типів лінгвістичного значення” [6: 11].

На противагу твердженню, що тільки твірні основи можуть бути носіями емоційної конотації [1: 53], існує думка, що тривале використання словотворчих формантів у певних контекстах закріпило за ними (за формантами) певні значення. Ми цілком погоджуємося з думкою І.Р. Гальперіна, який вважає, що кожна одиниця мови має певний зміст, а обсяг закодованої в ній інформації залежить від розміру, характеру та ступеня незалежності цієї одиниці [3: 8]. Ураховуючи принципи конотативної семіотики, можна зазначити, що план змісту заголовка, представленого лексемою із словотворчим формантом, розширюється, адже афікси надають денотату додаткових характеристик, імплікацій. Визначаючи ступені дериваційної іконічності, К.Я. Сігал називає цей спосіб словотвору “іконічною афіксацією” [11].

У процесі аналізу семантики заголовків поетичних творів, де передусім важлива оцінка повідомлення, роль словотворчих формантів зростає. З точки зору конотативної експресії вони посідають позицію ядра, а також здатні відображати структуру твору, стисло втілюючи основний композиційний принцип тексту.

Експресивно-конотативний потенціал суфіксів розкривається в таких заголовках поетичних творів: “*The Starred Coverlet*” (R. Graves), “*Sleepless at Crown Point*” (R. Wilbur), “*Frankie and Johnny*” (Anonymous), “*Містечко*” (Є. Маланюк); “*Образок*” (В. Стус); “*Ганнусенька із Західної України*” (П. Тичина); “*Козачок*” (О. Теліга).

У заголовку поезії Є. Маланюка “Містечко” вжита лексема з демінутивним суфіксом –*ечк*–, який характеризує денотат за певною ознакою, а саме – за розміром. Хоча в тексті жодного разу не згадується назва містечка, позначка *Сарсель, 27. 5. 1967* дозволяє безпомилково вирахувати денотат. Містечко Сарсель, що розташоване недалеко від мегаполісу Парижа, постає перед читачем як своєрідна скарбниця вічності, де може досі жити мадам Боварі. У вертикальному просторі поетичного тексту виникає певна асиметрія між планом вираження (іменник з демінутивним суфіксом –*ечк*–) і планом змісту:

Тут життя не здається самотнє й мале,

Що його хтось роздушить, а може, й розітре [7: 257].

Порівняно з Парижем, “де приходень зазнає й покору, й покару”, невеличке містечко уявляється поету настільки просторим, що може охопити вічність. Демінутивний суфікс –*ечк*– у заголовній лексемі за рахунок макроконтексту стає ядром конфлікту між планами вираження і змісту, виступає джерелом виникнення додаткових конотацій.

Свій іконічний потенціал розкриває й заголовок поезії П. Тичини “Ганнусенька із Західної України”. Демінутивний пестливий суфікс у власній назві виконує дві функції: виражає ставлення автора до дійової особи і дає вікову характеристику головному персонажу. У плані змісту мовного знака представлений не тільки денотат, але й додаткові його характеристики – конотації, – тобто наявна і форма представлення денотата. У вертикальному вимірі поетичного тексту словотворчий формант заголовної лексеми – демінутивний суфікс – втілює основний композиційний принцип твору, виражає своєрідну словотворчу модель тексту. В.М. Маров і Н.Д. Марова зауважують, що кількісне накопичення в тексті демінутивних суфіксів приводить до появи якісних змін у творі [9: 15]. Використання демінутивних суфіксів у складі лексичних одиниць текстового простору, семантично пов’язаних із заголовками, викликає іконічний ефект – створює атмосферу ніжності, іманентну світові дитини: *річенька манюсінька, гарнюсінька, матусенька, рученьку, хвилиночку, дитиночку, хустиночку, барвіночку, сиріточку, житечку, брівоньку як ниточку, маленьку квіточку, русенька, качечка, гусонька* [11 (1: 223 – 224)]. Отже, як індексальний знак заголовок спрямовує увагу вниз – на текст. А спеціальність віршованого твору, де словотворчий формант заголовної лексеми втілює композиційний принцип тексту, у виразне іконічну природу заголовка.

Словотворчий формант заголовної лексеми може виступати знаком певного стилю, жанру. У заголовку вірша “*Frankie and Johnny*” (*Anonymous*) демінутивні пестливі суфікси –*іє* та –*у* виконують саме таку функцію. У плані змісту заголовка-знака не тільки номіновані денотати, але й імпліцитно присутня факультативна сема жанровості. Індексальним знаком жанру балади (що підтверджується в постциклі сприймання поетичного тексту) виступає словотворчий формант –*іє* / –*у*, а жанр, згідно з концепцією конотативної семіотики Єльмслева – Барта, функціонує як знак знака. Жанр балади як різновид народної творчості передбачає вживання розмовної лексики, до складу якої входить демінутивно-пестлива, що й відображено в заголовку.

Роль префіксів у заголовних лексемах не зводиться до виконання суто граматичних функцій. Серед заголовків англomовних та українських поетичних творів є багато таких, де є префіксальний словотворчий формант: “*The Unknown Citizen*” (W.H. Auden), “*Memory Unsettled*” (T. Gunn), “*Потоплене місто*” (В. Стус), “*Закучерявилися хмари...*” (П. Тичина). Проте з огляду на мету нашого дослідження увагу привертають такі назви, де префікс у лексичних одиницях якнайповніше розкриває свою знакову сутність. Так, заголовки поезій Є. Маланюка “*Антимарія*”, “*Невичерпальність*”, “*Невимовне*” являють собою знаки, означуване яких, крім денотата (або сигніфіката), характеризується додатковою конотативною інформативністю.

Заголовна лексема поезії Є. Маланюка “*Антимарія*” представляє знаковий образ, полісеміотичний культурний символ – образ біблійної Діви Марії. Зважаючи на те, що вірш увійшов до збірки “*Земна Мадонна*”, можна безпомилково визначити денотат твору – рідна Україна. Префікс *анти*- не тільки варіює форму поетичного знака, але й змінює його значення, нівелюючи позитивність інваріантного образу, створеного лексемою *Марія*. У вертикальному вимірі поетичного твору принцип заперечення стає композиційною

домінантою, пронизуючи весь текст: “Невдале втілення її – / Ти не Марія, не Софія <...> / Цих ліній тіла хвильний лад / Не замаскує стерва м’яса, / Уста, що їх забарвив яд, / Це не окраса, а образа. / <...> Ні, не ховайся, а вслухайся уважно <...> / Бог дав тебе – Антимарію! Відьму! <...> / Як вічний сором, як незносну ганьбу / Носитимеш своє нечисте тіло <...> / Неплодна будь, як смоква Іудеї, – / Хай не діткне розтлінні блудом перса / Блаженний крик голодної дитини / І слова “мамо” не почувеш ти! / <...> Тоді вже нічого губити <...> / І, бенкетуючи, загниє / Під грім від вироку – “ніколи” <...>” (курсив наш. – Т.К.) [8: 81 – 83]. Заголовна лексема використана в тексті один раз, але вживання заперечної частки та префікса *не* / *ні* в синтагматиці твору довершує образ України, виявляючи ставлення поета до Батьківщини. Він кляне відьму Антимарію, одягнену в чуже лахміття, знеславлену, поневолену, покірну.

Цікавими є випадки, коли префікси виявляють свою іконічну природу на межі двох текстів. Так, у творчості В. Стуса трапилися твори із заголовками “*Перевиховання*” та “*Виховання*”. Згідно з концепцією іконічності в синтаксисі природніше було б розташувати твір “*Перевиховання*” після поезії “*Виховання*”, адже префікс *пере-* означає перероблення виконаної дії і містить сему новизни. Проте твір “*Перевиховання*” висвітлює концепцію ламання людини в умовах авторитарного режиму. Префіксальний формант *пере-* виступає контекстуальним синонімом префікса *анти-*.

Заголовок “*Виховання*” відкриває твір, який надалі розкриває цю саму тему. Заголовний іменник без префіксального форманта *пере-* втрачає сему новизни. У плані змісту мовного знака відбувається перерозподіл сем і заголовна лексема починає позначати не нове, а загальноприйняте: виховання особистості, яке за умов авторитарного режиму ґрунтувалося на знищенні особистості як такої. Отже, за відсутності відповідної пресупозиції (тезаурусної інформації щодо умов тогочасного суспільства) можна зробити хибний висновок, що розташування творів у послідовності “*Перевиховання*” (іменник з префіксальним формантом) і “*Виховання*” (іменник без префіксального форманта) антиіконічне. Проте правила ситуативного порядку доводять іконічну значущість такої послідовності.

З точки зору словотворчого синтезу привертають увагу так звані “оказіональні деривати” [5], що можуть міститися в складі заголовків: “*Jabberwocky*” (L. Carroll), “*Littleblood*” (T. Hughes), “*Heptonstall*” (T. Hughes), “*Володимерія*” (Є. Маланюк). На думку О.С. Кубрякової, оказіональні деривати мають подвійну референцію і є особливою структурою доступу до когніцій різного роду за рахунок дії механізму інференції (Див. [5]) – виокремлення не тільки формально закріплених, але й імпліцитних компонентів семантики.

Покажемо механізм виявлення імпліцитних компонентів семантики оказіональних дериватів на прикладі заголовка “*Littleblood*” (T. Hughes). За морфологічними ознаками заголовний авторський неологізм – іменник. У прециклі сприймання поетичного твору він не пробуджує в читача асоціацій з реаліями життя. Зіставлення семантики складових оказіонального деривата дозволяє визначити референт – певний “Безкровик”, котрий є образом, що персоніфікує відсутність, або, навіть, заперечення життя у світі, який переживає катастрофу ядерного знищення. Отже, шляхом актуалізації внутрішньої форми оказіоналізму стає можливим установити зв’язок між знаком і референтом.

У творі Є. Маланюка “*Володимерія*” актуалізація внутрішньої форми відбувається шляхом зіставлення семантики власного імені (антропоніма) та структурно-сислової єдності словосполучення *володіти миром* із семантикою іменникового словотворчого форманта. У плані змісту заголовної лексеми спостерігається процес вторинної мотивації, зникає однозначність зв’язку між знаком і референтом. У вертикальному просторі поетичного тексту цей зв’язок відчутний, заголовний топонім виявляє свою іконічність в описовому контексті: “Земля замчиськ і городищ, / Де кожен камінь б’є глаголом / В щити тисячолітніх тиш <...>” [8: 121]. Історичний центр України – Володимиро-Волинське князівство – бачить уві сні колишні бої за звільнення волинян від ординців і поляків, які прагнули заволодіти миром. Значення заголовної лексеми, яка утворилася шляхом суфіксації, розкривається в постциклі сприймання поетичного твору.

Завершуючи, зазначимо, що словотворчі форманти заголовних лексем, завдяки потенційним можливостям збагачувати план змісту мовного знака, виявляють у контексті художнього цілого свій знаковий характер. Відносно невелика кількість заголовків англomовної поезії зі словотворчими формантами, які виявляють свій іконічний потенціал, пояснюється типом мови – аналітичний, тоді як синтетична за своїм типом українська мова пропонує більше можливостей для впровадження концепції дериваційної іконічності у сферу дослідження поетичного тексту. Проте ця наукова розвідка не вичерпує проблеми повністю. Цікавим, на нашу думку, є вивчення цієї проблеми з урахуванням особливостей індивідуально-авторського ідіолекту.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Алексеев А.Я. Стилистическая информация языкового знака // Филологические науки. – 1982. – № 1. – С. 50 – 55.
2. Барт Р. Основы семиологии // Структурализм: “за” и “против”. – М.: Прогресс, 1975. – С. 114 – 163.
3. Гальперин И.Р. Информативность единиц языка: Пособие по курсу общего языкознания. – М.: Высш. школа, 1974. – 175 с.
4. Грицок Л.Ф. Семиотические и лингвопоэтические особенности заголовков стихотворных произведений (На материале англоязычной поэзии XIX – XX в.в.). Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1985. – 246 с.
5. Денисова Э.С. Иконичность словообразовательной формы как проблема симметрии производного знака // III Международные Бодуэновские чтения: И.А.Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания: В 2 т.– Т.2. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2006. – С.49-51. – Режим доступа: http://kls.ksu.ru/boduen/bodart_3.php?id=8&num=8000000
6. Кубрякова Е.С. Основы морфологического анализа. (На материале германского языка). – М.: Наука, 1974. – 319 с.
7. Маланюк Є. Земна Мадонна: Вибране. – Братислава: Словацьке пед. вид-во; Пряшев: Відділ укр. літ.; Лондон: Фундація О. Ольжича, 1991. – 452 с.
8. Маланюк Є. Невичерпальність: Поезії, статті. – К.: Веселка, 1997. – 318 с.
9. Маров В.Н., Марова Н.Д. Контекст и актуальное членение текста // Иностран. филология. – Алма-Ата, 1975. – Вып. 6. – С. 13 – 20.
10. Моррис Ч.У. Основания теории знаков // Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – С. 37 – 89.
11. Сигал К.Я. Проблема иконичности в языке (обзор литературы) // Вопр. языкознания. – 1997. – № 6. – С. 100 – 120.
12. Тичина П. Твори в двох томах. – К.: Дніпро, 1976.
13. Траченко О.М. Семіотична модель заголовка // Іноземна філологія. – 1988. – № 90. – С. 26 – 33.
14. Чернов И.А. К характеристике художественного стиля (плотность знака и насыщенность знаковой системы) // Материалы всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам.– Тарту: ТГУ. – 1 (5). –1974. – С. 210 – 213.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Кібальнікова – кандидат філологічних наук, в.о. доцента кафедри германської філології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: лінгвістика тексту, лінгвопоетика, семіотика